

Наталія РОЗІНКЕВИЧ,
викладач
Університетського коледжу
Київського університету
ім. Бориса Грінченка

МОТИВАЦІЙНІ ТИПИ НОМІНАЦІЇ НАЗВ ТВАРИН В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ У КОГНІТИВНО-ОНОМАСІОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ

УДК 801'541.45:808.3

У статті висвітлено когнітивно-ономасіологічний механізм мотивації назв тварин в українській мові та деталізовано типи мотиваційних відношень між їхньою ономасіологічною структурою і фрагментами знань про позначуване.

Дослідження здійснено в ракурсі актуального напрямку сучасної лінгвістики – когнітивної ономасіології, що вивчає номінативні одиниці мови у зв'язку з людським досвідом, когніцією, відчуттями, інтуїцією, підсвідомим.

Ключові слова: мотиваційний тип номінації, назви тварин, когнітивна ономасіологія.

Номінативна система мови передає етнічну своєрідність мовного членування світу, відображає специфіку внутрішнього рефлексивного сприйняття довкілля, досвід і культуру поколінь українців, їхні традиції, звичаї, міфологію. Сучасне мовознавство виявляє підвищену увагу до мови як маніфестанта етносвідомості.

Назви тварин досі не були об'єктом комплексних когнітивно-ономасіологічних досліджень, які дають змогу дослідити мотивацію назв тварин української мови на підставі інтерпретації ономасіологічної структури та моделювання фрагмента знань про позначуване.

Актуальність дослідження зумовлена браком розробок когнітивно-ономасіологічного підґрунтя мотивації назв тварин в українській мові, аналізу зв'язку ономасіологічної структури зоонімів із їхнім значенням та структурами знань про позначуване.

Цей цікавий і яскравий номінативний масив формувався упродовж усього історичного розвитку мови й еволюції етносу. А тому з'ясування особливостей добору мотиваторів під час творення зоонімів дає змогу глибше пізнати як номінативні механізми в цілому, так і їхні пріоритети в етносвідомості зокрема.

У спеціальній літературі назви тварин не раз ставали об'єктом вивчення: дослідники І. Желєзняк, Л. Довбня, А. Москаленко розглядали найменування тварин у ракурсі етимології, а от П. Гриценко, Т. Берест, Р. Бавольська номінативний клас назв тварин досліджували в аспекті засобів словотворення та словотворчих типів.

Треба зазначити, що зоонімна термінологія відрізняється від інших термінологічних систем. Будь-яка тварина має наукову, літературну і народну назву, а тому ці варіанти дотепер вивчали окремо. **Об'єктом** нашого аналізу є ономасіологічні структури українських назв тварин і концептуальні моделі, покладені в основу творення їх. **Предмет** дослідження становлять мотиваційні зв'язки оно-

масіологічної структури українських назв тварин, їхньої семантики із фрагментом знань про позначуване. У статті ми маємо намір комплексно проаналізувати ономасіологічну структуру назв тварин в українській мові у проекції на психокогнітивні структури етносвідомості через розв'язання таких **завдань**:

- схарактеризувати мотиваційні особливості назв тварин в українській мові у зв'язку зі структурами знань про позначуване;

- здійснити когнітивно-ономасіологічну типологізацію мотивації найменувань тварин в українській мові;

- дослідити різновиди пропозиційно-диктумної, асоціативно-термінальної мотивації та мотивації змішаного типу українських назв тварин.

Матеріалом дослідження слугують прості, складні та складені назви тварин, вилучені методом суцільної вибірки зі «Словника української мови» в 11-ти томах, «Нового тлумачного словника української мови» в 4-х томах, «Етимологічного словника української мови» в 7-ми томах (т. I–IV) та ін.

У статті використано комплексну **методику** та загальний двовекторний підхід дослідження: від слова до думки і від думки до слова.

Ми спираємося на типологію мотивації ономасіологічної структури номінативних одиниць, запропоновану О. Селівановою [10, с. 153–176] та В. Калько [7, с. 40–65], які виділяють такі **різновиди мотивації**: пропозиційно-диктумна, асоціативно-термінальна і змішана.

Розгляньмо різновид пропозиційно-диктумної мотивації – *предикативно-аргументну мотивацію*, що ґрунтується на доборі мотиватора із зони істинної інформації про певні ознаки та властивості. Репрезентований знаками у прямих значеннях, цей різновид за своєю природою *метонімічний*, оскільки процес перенесення назв визначається органічним зв'язком між предметами.

Центром предикатно-аргументної структури є предикат. Здебільшого функцію предикатів виконують дієслова. Найпродуктивніший мотиватор серед назв тварин, які належать до цієї групи, – це предикати, що позначають **звуконаслідування**. Наприклад, мотиваційна база лексеми *кувік (хатній сич)* сформувалася на основі звуконаслідувального вигуку типу *куві*, «звуконаслідування, що означає крик поросяти» [СУМ, 4, с. 387]; вважалося, що голос птаха подібний до різкого *ку-віт*, *ку-віт* [ЕСУМ, 3, с. 122].

Предикатом часто мотивовані назви, які **вказують на особливості способу життя та поведінки тварин**. Так, мотиваційна база лексеми *нерозлучник (вид папуги)* оформилася на ґрунті мотиваційної ознаки *нерозлучний, не розлучатися*, «завжди бути разом, ніколи не розлучатися з ким-небудь» [СУМ, 5, с. 378]; це зумовлено тим, що пари папуг цього виду постійні [ЕСУМ, 4, с. 75].

Мотиватор-предикат може визначати **характерні рухи тварин**. Народна назва *колотач (дятел)* – похідне утворення від *калатати* «часто і сильно бити, стукати чим-небудь». Підставою для назви було те, що цей птах у пошуках личинок комах стукає по стовбурах дерев своїм міцним дзьобом [ЕСУМ, 2, с. 512].

Серед досліджуваних одиниць численну групу становлять назви тварин, мотиватором яких є локатив. Функція локатива в найменуваннях тварин позначає їхнє місце поширення, тобто місце, де будують житло, харчуються, часто перебувають.

Наприклад, першу групу об'єднує мотиватор, що **вказує на безпосереднє місце живлення тварин**: *гуменник (польова гуска)* – похідне утворення від *гумно*, «тік з господарчими будівлями біля села або й за селом» [СУМ, 2, с. 193]; мотивація зумовлена місцем, де птахи часто живляться, тобто на гумнах [ЕСУМ, 1, с. 619].

Другу групу творять мотиватори-локативи, які позначають **місце частого поширення тварин відносно певних об'єктів**, наприклад, *могильник (орел)* – похідним утворенням є локатив *могила*, «високий насип на місці давнього поховання» [СУМ, 4, с. 773]; назва обґрунтовується тим, що цей птах часто сидить на степових могилах [ЕСУМ, 3, с. 493].

До третьої групи за **місцем будування житла** належить назва *камінка (птах родини шпакових)* – функцію мотиватора виконує локатив *камінь*, «тверда гірська порода у вигляді суцільної маси, що не кується й не розчиняється у воді» [СУМ, 4, с. 84]; мотиваційна назва ґрунтується на тому, що *камінка* гніздиться в купах каміння, скелях, стінах старих будівель [ЕСУМ].

Наступну групу досліджуваних одиниць становлять назви тварин, мотиватором яких є темпоратив, що вказує на чітко визначений відрізок часу (пору року, місяць тощо): *зазимак (нічний метелик)* – похідне від темпоратива *зима*, «найхолодніша пора року між осінню та весною» [СУМ, 3, с. 566]. Назва пояснюється тим, що ці метелики з'являються на початку зими (пізньої осені, коли настають перші морози) [ЕСУМ, 2, с. 224].

Найменування *майка (весняний жук)* походить від назви місяця *май*, «травень». Це час інтенсивного виведення комах, отже, мотиватор – темпоратив *май* [ЕСУМ, 3, с. 362].

Одне із джерел, що засвідчують культуру народу, його етнічне світобачення, – назви тварин, мотивовані темпоративами – **найменуваннями релігійних свят**: лексема *купала (світляк)* має мотивацію похідного утворення від *купало*, «свято Івана Купала», назва обґрунтовується тим, що цей жук з'являється вперше під час свята Івана Купала [ЕСУМ, 3, с. 145].

Серед досліджуваних трапляються іменники тварин, мотиватором яких є квалітатив, тобто тварин називають за їхніми характерними ознаками, що сприймаються органами зору.

Виділяємо мотиватори-квалітативи, пов'язані з **позначенням кольору**. Наприклад, назва *лимонниця* (метелик із родини білянок) зумовлена лимонно-жовтим кольором метелика [ЕСУМ, 3, с. 234]; отже, роль мотиватора виконує квалітатив *лимон*, «плід лимонного дерева овальної форми з товстою жовтою пахучою шкіркою» [СУМ, 4, с. 486]. Ще одна група – мотиватори-квалітативи, що характеризують **розмір, форму чи певну якість тварини або частини її тіла**. Мотиваційною назвою лексеми *кривак (одна з порід кулика)* є сформована мотиваційна ознака *кривий*, «нерівний»; тому назва пояснюється тим, що кулики мають криві голінасті ноги [ЕСУМ, 3, с. 68].

Окрему групу досліджуваних одиниць становлять тварини, мотиватор яких – комітатив, компонент, який позначає супровідну дію, ознаку, супутній предмет, особу, що є спільником. Наприклад, *коров'ячка (жигалка звичайна)* – похідне утворення від *корова*, «велика парнокопита свійська молочна тварина» [СУМ, 4, с. 295]; назва мотивується тим, що ця муха ссе кров великої рогатої худоби, а також інших свійських тварин; отже, мотиватор у цій назві – комітатив *корова* [ЕСУМ, 3, с. 37].

На відміну од пропозиційно-диктумної *асоціативно-термінальна мотивація* за загальним принципом *метафорична*.

Донорську зону диференціюють на два класи: ЖИВА МАТЕРІЯ і НЕЖИВА МАТЕРІЯ. Пер-

ший клас об'єднує номінативні одиниці трьох концептуальних сфер: ЛЮДИНА, ТВАРИНА та РОСЛИНА. Основними концептосферами донорської зони НЕЖИВА МАТЕРІЯ найчастіше виступають АРТЕФАКТ і НАТУРФАКТ.

Як приклад метафоричної інтеграції концептосфер «ЛЮДИНА → ТВАРИНА» (перенесення найменувань із донорської зони ЛЮДИНА до реципієнтної зони ТВАРИНА) можна навести назву *попадя* (*качка-широконіска*), що походить від слова *попадя*, «дружина попа» [СУМ, 7, с. 181]. Назва зумовлена бурим забарвленням качки, що могло асоціюватися зі скромнішим, порівняно з іншими представниками панівних класів (дворянок, купчих), одягом; отже, як бачимо, зовнішній вигляд людини став мотиватором назви качки – за подібністю [ЕСУМ, 4, с. 515].

Зразком метафоричної інтеграції концептосфер «ТВАРИНА → ТВАРИНА» (мотиватор обирається з донорської зони ТВАРИНА, в основу покладено подібність загального вигляду однієї тварини на іншу) є лексема *песюха* (*вид гедзя*) – похідне утворення від *пес*, «домашня тварина родини собачих, яку використовують для охорони» [СУМ, 9, с. 430]; назва зумовлена тим, що ці комахи дуже прицепливі й кусючі, тобто її мотиваційною основою є метафоричне перенесення ознаки за характером поведінки [ЕСУМ, 4, с. 361].

До групи метафоричної інтеграції концептосфер «РОСЛИНА → ТВАРИНА» (аналогізація донорської зони РОСЛИНА та реципієнтної зони ТВАРИНА здійснюється на основі схожості тварини (її частини) на рослину (її частину)) належить назва *вівсянка* (*вид риби*) – похідне утворення від *овес*, «яра злакова культура» [СУМ, 5, с. 610]; назва мотивується метафоричним перенесенням кольору, форми та розміру рослини *овес* на забарвлення, невеликий розмір і форму риби [ЕСУМ, 1, с. 389].

Четверту групу становлять найменування тварин, мотиватори яких обираються з донорської зони АРТЕФАКТ (метафорична інтеграція концептосфер «АРТЕФАКТ → ТВАРИНА»). Назви утворилися внаслідок цілісної зорової подібності до реалії з цієї донорської зони. Наприклад, мотиваційна база лексеми *ковшок* (*тарган чорний*) ґрунтується на похідному утворенні від *ківш*, «кругла відкрита посудина з ручкою для зачерпування води (вина, меду тощо)» [СУМ, 4, с. 158]. Назва зумовлена ковшоподібною формою самиці, характерною для цього виду тарганів; отже, це метафора за подібністю зовнішньої форми [ЕСУМ, 2, с. 488].

Осібну групу становлять назви тварин, мотиватор яких обирається з донорської зони НАТУРФАКТ (метафорична інтеграція концептосфер

«НАТУРФАКТ → ТВАРИНА»). До натурфактив-мотиваторів назв тварин належать найменування речовин, атмосферних і стихійних явищ.

Наприклад, мотивація назви *мармур* (*завитушка*) теж постала в результаті метафоричного перенесення назви мінералу *мармур*, «тверда різнокольорова гірська порода, що виникла внаслідок кристалізації вапняку» [СУМ, 4, с. 630], на назву цього виду птахів з огляду на рудувато-буре з чорним смугастим малюнком забарвлення цих птахів [ЕСУМ, 3, с. 300].

Особливість *змішаного типу мотивації* назв тварин в українській мові полягає в тому, що одна ономасіологічна ознака обирається з предикатно-аргументної частини й відображає справжню інформацію про назви тварин, отриману в процесі пізнавально-практичної діяльності номінаторів, а друга – з термінально-асоціативної сфери. Різновидом змішаної мотивації є пропозиційно-асоціативна мотивація. Вона притаманна найменуванням тварин, одна ономасіологічна ознака яких обирається із предикатно-аргументної частини пропозиції, а друга – з термінально-асоціативної частини ментально-психонетичного комплексу. Ономасіологічна структура назв тварин формується на основі зв'язків квалітатива (якості), пов'язаного із зоровими образами. Залежно від того, яку позицію займає мотиватор, виокремлюємо такі групи:

1. Метафора + квалітатив: *королець* (*горихвістка*) – похідне утворення від *король*, «титуювана особа із короною на голові» [СУМ, 4, с. 297]; назва ґрунтується на тому, що в горихвістки звичайної лоб виділяється білим забарвленням подібно до королівської корони [ЕСУМ, 3, с. 39]; іменник мотивується ознакою за кольором та зумовленою нею метафоричною перенесеністю образу корони.

2. Метафора + партатив: *дубоніс* (*костолуз*) – назва пояснюється міцним дзьобом птаха [ЕСУМ, 2, с. 458], її мотивація має в основі метафоричне перенесення ознаки *міцності* дуба на частину тіла, *ніс* птаха.

3. Метафора + предикатив: *зіблик* (*вовк*) – походить від незасвідченого «зіблити, блищати, мерехтіти» за властивістю очей цієї тварини світитися в темряві [ЕСУМ, 2, с. 261], мотиватором назви є метафоричне перенесення властивості тварини бачити в темряві.

4. Метафора + звуконаслідування: *пастух* (*пастушок*) – деякі з цих птахів кричать «ду-ду» подібно до пастуха, який грає на сопілці [ЕСУМ, 4, с. 312]. Отже, в цій назві відбулося метафоричне перенесення за характером звуку пастушої сопілки.

5. Метафора + локатив: *пастушка* (*плиска біла*) – назва пов'язана з *пастух*, «той, хто пасе стадо,

череду, отару» [СУМ, 6, с. 91]; вона зумовлена тим, що ці птахи трапляються поблизу худоби на пасовиськах [ЕСУМ, 4, с. 219]. В основу назви покладено метафоричне перенесення місця, де часто перебувають птахи.

Також різновидом змішаної мотивації є пропозиційно-модусна мотивація. Вона притаманна назвам тварин, одна ономазіологічна ознака яких обирається із пропозиційно-диктумної частини ментально-психонетичного комплексу, а друга – з модусу. (Модус у розумінні оцінки, суб'єктивного вираження значущості предметів і явищ довкілля для нашого життя й діяльності; «злиття інформації про світ та інформації про відношення номінатора до нього».) Наприклад, назва лексеми *богастівник*

(*польовий жайворонек*) мотивується гарним співом пташки зранку (неначе співає для Бога).

Отже, проведений аналіз засвідчує когнітивно-ономазіологічну мотивацію українських назв тварин на підставі зв'язку складників концепту із семантикою та ономазіологічною структурою. Дослідження дало змогу з'ясувати співвідношення мотиваційного творення найменувань тварин із різними фрагментами наукової та наївної картини світу українського етносу. Структура пропонованої типології мотивації називання в загальних рисах відображає специфіку мисленнєвих процесів, які передують позначенню реалії, особливості менталітету нації у його проекції на мовну систему.

Література

1. Бавольська Р. Назви тварин – твірні основи дієслів / Р. Бавольська // *Культура слова*. – Вип. 34. – К., 1988. – С. 50–52.
2. Берест Т. Словообрази *крук, зозуля, соловей* в українській поезії ХХ ст. (Семантика) / Т. Берест // *Вісник Черк. ун-ту*. – Серія «Філол. науки». – Черкаси, 2001. – Вип. 24. – С. 80–84.
3. Грищенко П. Структурна організація назв свійських тварин (на матеріалі західностепових говірок) / П. Грищенко // *Мовознавство*. – 1980. – № 2. – С. 48–58.
4. Довбня Л. Чому кажемо «коза – козеня», але «вівця – ягня» (Про семантичну вмотивованість іменників, що означають недорослих тварин) / Л. Довбня // *Відродження*. – 1996. – № 1. – С. 76–77.
5. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / за заг. ред. О. Мельничук та ін. – К.: Наук. думка, 1982–1989. – Т. 1. – 632 с.; Т. 2. – 572 с.; Т. 3. – 502 с.
6. Железняк І. Етимологія слова (горностай) / І. Железняк // *Мовознавство*. – 1995. – № 4–5. – С. 54–77.
7. Калько В. Когнітивно-ономазіологічний аналіз назв лікарських рослин в українській мові: дис. ... канд. філол. наук / В. Калько. – Черкаси, 2003. – 203 с.
8. Москаленко А. Від назв тварин до назв рослин / А. Москаленко // *Урок української*. – 2000. – № 8. – С. 24.
9. Новий тлумачний словник української мови: в 4 т. / уклад. В. Яременко, О. Сліпущко. – К.: Аконт, 1999. – Т. 1. – 910 с.; Т. 2. – 910 с.; Т. 3. – 927 с.; Т. 4. – 941 с.
10. Селиванова Е. Когнитивная ономазіологія: моногр. / Е. Селиванова. – К.: Фитосоціоцентр, 2000. – 248 с.
11. Селиванова О. Когнітивний аспект дослідження явища мотивації / О. Селиванова // *Лінгвістичні студії*. – Вип. III. – Черкаси: Брама – ІСУЕП, 1999. – С. 21–27.
12. Селиванова О. Міфологемна мотивація номінативних одиниць (на матеріалі української мови) / О. Селиванова // *Мовознавство*. – 2006. – № 6. – С. 41–51.
13. Селиванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О. Селиванова. – К.; Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
14. Селиванова О. Принципи сучасних лінгвістичних досліджень // *Лінгвогеографія Черкащини* / О. Селиванова. – К.: Знання, 2000. – С. 39–41.
15. Селиванова О. Світ свідомості в мові. Мир свідомості в мові: моногр. / О. Селиванова. – Черкаси: Ю. Чабаненко, 2012. – 488 с.
16. Селиванова О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підруч. / О. Селиванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.
17. Словарь української мови / упоряд. Б. Грінченко: в 4 т. – К.: Наук. думка, 1996–1997. – Т. 1. – 496 с.; Т. 2. – 588 с.; Т. 3. – 516 с.; Т. 4. – 616 с.
18. Словник української мови: в 11 т. / ред. кол.: І. Білодід та ін. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
19. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / М. Фасмер. – Москва: Русский язык, 1964–1973. – Т. 1. – 574 с.; Т. 2. – 671 с.; Т. 3. – 830 с.; Т. 4. – 860 с.
20. Философский словарь. – Москва: Политиздат, 1987. – 590 с.
21. Фразеологічний словник української мови / уклад. В. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – 984 с.